ISSN: 1814 - 6961
E-ISSN: 2788-9718

ОТАН ТАРИХЫ
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2022, № 3 (99)

3 /2022

Құрылтайшы:
Казақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
Ғылым Комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

Бас редакторы:
Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы

Редакциялық алқа:
Абдырахманов Т.А. (Бішкек, Қырғызстан), Аблажей Н.Н. (Новосибирск, Ресей), Аяған Б.Г. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан), Әбусейітова М.Х. (Алматы, Қазақстан), Әбіл Е.А. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан), Әжіғали С. (Алматы, Қазақстан), Әлімбай Н. (Алматы, Қазақстан), Жұмағұлов Қ.Т. (Алматы, Қазақстан), Көмеков Б.Е. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан), Кудряченко А.И. (Киев, Украина), Любичанковский С.В. (Орынбор, Ресей), Мұқтар Ә. (Атырау, Қазақстан), Петер Финке (Цюрих, Швейцария), Смағұлов О.С. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан), Сыдықов Е.Б. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан), Уяма Томохико (Саппоро, Жапония)

.

Жауапты редактор:
Құдайбергенова Айжамал Ибрагимқызы

Ғылыми редактор:
Қозыбаева Махаббат Мәліққызы

Жауапты хатшы
Мурзаходжаев Қуаныш Мәдиұлы

Техникалық хатшылар:
Зікірбаева В.С., Бауыржан С.

Редакцияның мекен-жайы:
050100, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ., Шевченко көшесі, 28
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
«Отан тарихы» журналының редакциясы

Сайтқа сілтеме: https://otan.history.iie.kz
Тел.: +7 (727) 272-46-54.
E-mail: otanhistory@gmail.com.

Журнал Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде
1998 ж. 9 наурызда тіркеліп, N 158-ж куәлігіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге
түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

Учредитель:
Министерство Образования и науки Республики казахстан
Комитет Науки
Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

Главный редактор:
Кабульдинов Зиябек Ермуханович

Редакционная коллегия:
Абдырахманов Т.А. (Бишкек, Кыргызстан), Аблажей Н.Н. (Новосибирск, Россия), Аяган Б.Г. (Нур-Султан, Казахстан), Абусеитова М.Х. (Алматы, Казахстан), Абил Е.А. (Нур-Султан, Казахстан), Ажигали С. (Алматы, Казахстан), Алимбай Н. (Алматы, Казахстан), Жумагулов К.Т. (Алматы, Казахстан), Кумеков Б.Е. (Нур-Султан, Казахстан), Кудряченко А.И. (Киев, Украина), Любичанковский С.В. (Оренбург, Россия), Мухтар А. (Атырау, Казахстан), Петер Финке (Цюрих, Швейцария), Смагулов О.С. (Нур-Султан, Казахстан), Сыдыков Е.Б. (Нур-Султан, Казахстан), Уяма Томохико (Саппоро, Япония)

Ответственный редактор
Кудайбергенова Айжамал Ибрагимовна

Научный редактор
Козыбаева Махаббат Маликовна

Ответственный секретарь
Мурзаходжаев Куаныш Мадиевич

Технический секретарь
Зикирбаева В.С., Бауыржан С.

Адрес редакции:
050100, Республика Казахстан,
г. Алматы, ул. Шевченко, 28
Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
Редакция журнала «Отечественная история»

Ссылка на сайт: https://otan.history.iie.kz
Тел.: +7 (727) 272-46-54.
E-mail: otanhistory@gmail.com.

Журнал в Министерстве информации и общественного согласия Республики Казахстан
Зарегистрирована 9 марта 1998 г., имеет свидетельство N 158-Ж.

При перепечатке статей, съемке на микрофильмах и других копиях обязательно делается ссылка на журнал.

Founder:
Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan
Committee of Science
Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov

Chief editor
Kabuldinov Ziyabek Yermukhanovich

Members of editorial board:
Abdyrakhmanov T.A. (Bishkek, Kyrgyzstan), Ablazhey N.N. (Novosibirsk, Russia), Ayagan B.G. (Nursultan, Kazakhstan), Abuseitova M.H. (Almaty, Kazakhstan), Abil E.A. (Nur-Sultan, Kazakhstan), Azhigali S. (Almaty, Kazakhstan), Alimbay N. (Almaty, Kazakhstan), Zhumagulov K.T. (Almaty, Kazakhstan), Kumekov B.E. (Nur-Sultan, Kazakhstan), Kudryachenko A.I. (Kiev, Ukraine), Lyubichankovsky S.V. (Orenburg, Russia), Mukhtar A. (Atyrau, Kazakhstan), Peter Finke (Zurich, Switzerland), Smagulov O.S. (Nur-Sultan, Kazakhstan), E.B. Sydykov (Nur-Sultan, Kazakhstan), Uyama Tomohiko (Sapporo, Japan)

Executive Editor
Kudaibergenova Aizhamal Ibragimovna

Scientific Editor
Kozybayeva Makhabbat Malikovna

Executive Secretary
Murzakhodzhayev Kuanysh Madievich

Technical secretary
Zikirbayeva V.S., Bauyrzhan S.

Editorial office address:
050100, Republic of Kazakhstan,
Almaty, Shevchenko str., 28
Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov
Editorial board of the magazine «History of the homland»

Link to the website: https://otan.history.iie.kz
Tel.: +7 (727) 272-46-54.
Email address: otanhistory@gmail.com .

Journal in the Ministry of Information and public consent of the Republic of Kazakhstan
registered on March 9, 1998, has certificate No. 158-Zh.

When reprinting articles, shooting on microfilm and other copies,
a link to the magazine is necessarily made.

ҒТАМР 03. 61.91 **DOI 10.51943/1814-6961_2022_3_216**

ОРТА АЗИЯ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ОТБАСЫ ЖӘНЕ НЕКЕ ҚАТЫНАСТАРЫНДАҒЫ СЫЙ АЛМАСУ ДӘСТҮРЛЕРІ (XIX ғ. ортасы мен XX ғ. басы)

Бибизия Қалшабаева Кенжебековна[1*ID], Әділет Узбекбай[1]

[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Қазақстан, Алматы.

*Корреспондент-автор
E-mail: kalshabaeva_b@mail.ru (Калшабаева), adilet_71_97@mail.ru (Өзбекбай)

Түйіндеме. Мақалада Орта Азия халықтарының неке және отбасы қатынастарындағы сый алмасу дәстүрлері, оның ішінде қалың мал мен қыз жасауына ерекше назар аударады. Авторлар қазақ халқы мен Орта Азия халықтарының сый алмасудағы ортақ ұқсастықтары мен ерекшеліктерін салыстыра отырып көрсеткен. Салыстырмалы әдісті қолдану барысында XIX-XX ғғ. бас кезеңіндегі көптеген зерттеушілердің еңбектерін негізге алған. Онда қалың малдың шығу төркіні, оның көлемі, құрамы жөнінде, қазақ, өзбек, қырғыз,түркімен т.б. халықтар арасындағы қалың мал мөлшерінің ерекшеліктері жөнінде де жан-жақты қарастырылады. Сол сияқты қызға жасау берудің міндеткерлігі, оның маңызы жөнінде де айта келіп, бүгінге дейін жалғасуына қатысты да өз пікірлерін білдіреді. Қазіргі кездегі дәстүрлердің трансформациялануы байқалғанмен этностардың ортақ құндылықтарға сүйенетінін көрсетеді. Орта Азияда мекен етіп отырған аталмыш түркі халықтарының сый алмасу жүйесіндегі ортақ байланыстарды талдау қазіргі қоғамдық ғылымдардың өзекті мәселесі ретінде қарастырылады. Бұл сонымен қатар, осы өлкедегі автохтонды халықтар үшін өз мәдениетін ортақ ұстанымдар негізінде зерттеуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Орта Азия, неке, отбасы, сый алмасу, қалын мал, жасау, дәстүр, мәдениет.

МРНТИ (ГРНТИ) 03. 61.91

ТРАДИЦИИ ОБМЕНА ДАРАМИ В СЕМЕЙНО-БРАЧНЫХ ОТНОШЕНИЯХ НАРОДОВ СРЕДНЕЙ АЗИИ (СЕРЕДИНА XIX-НАЧАЛО XX В.)

Бибизия Калшабаева Кенжебековна[1*ID], Адилет Узбекбай[1]

[1]Казахский национальный университет им. Аль-Фараби Казахстан, г. Алматы.

*Корреспондирующий автор
E-mail: kalshabaeva_b@mail.ru (Калшабаева), adilet_71_97@mail.ru (Узбекбай)

Аннотация. В статье особое внимание уделяется традициям обмена дарами в семейно-брачных отношениях народов Средней Азии, в том числе роли калыма и приданого невесты. Авторы показали общее сходство и различия в обмене подарками у казахского народа и народов Средней Азии. В ходе применения сравнительного метода за основу были взяты труды исследователей XIX-начала XX вв. В статье подробно рассматривается происхождение понятия «калым», его объем, состав, особенности калыма у казахских, узбекских, киргизских, туркменских и др. народов.

Калым, также как и обязательство родителей давать девушке приданое, важные обычаи, сохранившиеся до сегодняшнего дня. Несмотря на то, что сегодня традиции трансформируются, рассматриваемые этносы опираются на общие ценности. Анализ общих связей в системе обмена дарами у тюркских народов, населяющих Среднюю Азию, рассматривается как актуальная проблема современных общественных наук. Он также позволяет изучать культуру автохтонных народов этого края на основе общих принципов.

Ключевые слова: Средняя Азия, брак, семья, обмен подарками, калым, создание, традиции, культура.

IRSTI 03. 61.91

TRADITIONS OF THE EXCHANGE OF GIFTS IN FAMILY AND MARRIAGE RELATIONS OF THE PEOPLES OF CENTRAL ASIA (MID-19TH-EARLY 20TH CENTURY)

Bibiziya Kalshabayeva Kenzhebekovna[1*ID], Adilet Uzbekbay[1]

[1]al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

[*]Corresponding author
E-mail: kalshabaeva_b@mail.ru (Kalshabayeva), adilet_71_97@mail.ru (Uzbekbay)

Abstract. The article pays special attention to the traditions of the exchange of gifts in family and marriage relations of the peoples of Central Asia, including the role of kalym and dowry. The authors showed the general similarity and differences in the exchange of gifts among the Kazakhs and the peoples of Central Asia. In the course of applying the comparative method, the works of researchers of the 19th-early 20th centuries were taken as a basis. The article deals in detail with the origin of the concept of "kalym," its composition, features of kalym among Kazakh, Uzbek, Kyrgyz, Turkmen and other peoples.Kalym, as well as the obligation of parents to give the girl a dowry, important customs that have survived to this day. Despite the fact that today traditions are being transformed, the ethnic groups under consideration are based on common values. Analysis of common ties in the system of exchange of gifts among Turkic peoples inhabiting Central Asia is considered as an urgent problem of modern social sciences. It also allows you to study the culture of the autochthonous peoples of this region on the basis of general principles.
Key words: Central Asia, marriage, family, gift exchange, Kalyn mal, creation, traditions, culture

Кіріспе. Орта Азия халықтары арасындағы неке және отбасылық қатынастары ертеден келе жатқан дәстүрлерге сай, сый алмасу қарым қатынасына негізделді. Орта Азияда орналасқан отырықшы және көшпелі халықтар арасындағы сый алмасу дәстүрлерінің оның ішінде «қалың мал» мен «қыз жасауы» дәстүрлерінде өзара ұқсастықтар мен ерекшеліктер жеткілікті. Мәселен, Орта Азиядағы түркітілдес халықтар мен иран тілдес тәжік халықтарының неке және отбасын құраудағы сый алмасу дәстүрлерінің сыртқы түрі бөлек болғанмен ішкі мағынасы ортақ болып келеді. Сый алмасуда, оның көлемі мен алмасу мағынасына этностардың жүргізіп отырған шаруашылық жүйесі де тікелей ықпал ететіндігі белгілі. Соның ішінде қалың мал төлеу, қыз жасауын беру тәртібі әр этностың тіршілік қамы жүйесіне негізделген. Қазіргі кезеңдегі, отбасы институтындағы өзгерістердің орын алуы қоғамдық қатынастармен шаруашылықтың өзгеруі, халықтардың урбанизациялық үрдістерге белсенділігі, отбасылық құндылықтар танымы, т.б. байланысты.

Материалдар мен әдістер. Мақаланы жазуда негізінен XIX ғ. II жартысы мен XX ғ. бас кезеңіндегі орыс зерттеушілерінің еңбектері негізге алынды. Атап айтқанда, Г. Загряжскийдің, В.Д. Троновтың, И. Козловтың, Х. Кустанаевтың, И. Ибрагимовтың, т.б. Сонымен қатар Орта Азия халықтарының неке және отбасылық қатынастары мен ондағы сый алмасу дәстүрлері жөнінде зерттеген С.М. Абрамзонның, Н. Кисляковтың, А. Джикиевтің, А.Т. Бекмуратовтың, М. Борознаның және Х. Арғынбаевтың т.б. еңбектері.

Мақаланы жазу барысында жалпы ғылыми тарихи принципке, жүйелілікке, салыстырмалы және эксперименталды талдауға негізделді. Зерттеулермен қатар корреляциялық талдау әдісі де қолданылды. Бұл әдістер ертеден қатар бір кеңістікте өмір сүрген туысқан халықтардың дәстүрлі мәдениетінің ұқсастығы мен ерекшелігін айқындауға мүмкіндік береді.

Талдау. Мәселенің зерттелуі. Орта Азия халықтарының неке және отбасылық қарым-қатынасы, дәстүрлері XIX-XX ғғ. орыс зерттеушілерінің еңбектерінде кеңінен сипатталған. Дегенмен де Орта Азия халықтарының неке және отбасындағы сый алмасу мәселелеріне қатысты салыстырыла отырып арнайы зерттелген еңбектер жоқтың қасы болса да олардың ішінен сый алмасу дәстүрлерін екшелеп, аталған аумақтағы халықтардың қарым-қатынасындағы ролі мен орнын анықтауға болады. Бірақ, жеке-жеке қазақ, қырғыз, өзбек, т.б. халықтарының отбасын құраудағы сый алмасу дәстүрлері XIX ғасырдың екінші жартысындағы орыс зерттеушілерінің еңбектерінде кеңінен қамтылған. Қазақ отбасындағы неке құрау, ажырасу мәселелерімен қатар сый алмасудың қомақты бөлігі қалын малдың көлемі А. Подварковтың еңбегінде сипатталады (Подварков,1910:62–64). Ал, Х. Кустанаевтың (Кустанаев, 1894: 23–32) және И. Ибрагимовтың «Этнографические очерки киргизские народа» еңбектерінде де қазақ халқындағы қалын малдың көлемі және оған не кіретін сый-сияпаттар жан-жақты көрсетілген (Ибрагимов, 1872: 126-144).

Қазақтың отбасылық қатынастарындағы дәстүрлі мәдениеті қалын малдың көлемі мен оның құрамы жөнінде М.А. Леваневский (Леваневский, 1895: 76-78), Ы. Алтынсарин (Алтынсарин, 1870:104-

116), Н.И. Гродеков (Гродеков, 1889: 5-56), Н. Изразцов (Изразцов, 1897:72-83) сияқты зерттеушілер пікір білдірген. Қазақтың дәстүрлі неке және отбасы жөнінде ғылыми талдай отырып, үлкен еңбек жазған Х. Арғынбаевтың зерттеуінің орны айрықша (Арғынбаев, 1995).

Осы сияқты қырғыз халқының қалың мал беру дәстүрлерін С.М. Абрамзонның еңбегінде Памир қырғыздарында қалың мал көлемі бір жамбы – 15 бас малға теңестірілгендігін жазады (Амбрамзон, 1959: 32). А. Джумагуловтың зерттеуінде отырықшы қырғыздар қалың малдың орнына астық, кейінірек ақша берілгенін жазса, (Джумагулов, 1960:34–36). ал, қарақалпақтар арасындағы сый алмасу А.Т. Бекмуратовтың зерттеуінде жан-жақты қарастырылған (Бекмуратов, 1967:13). Осы сияқты түрікмен халқы арасында қалын малдың формасы әртүрлі болғанын зерттеуші Эйхвальдтың еңбектерінен (Эйхвальд, 1838:153), А. Андреевтің (Андреев, 1900:532–534) зерттеулерінен көруге болады. А. Джикиев еңбегінде түрікмендердің құдаласу үрдісіндегі сый алмасу түрлерін жазады (Джикиев, 1963:153–163). Ал, өзбек халқы арасындағы қалын мал мәселесін А. Вамберидің (Вамбери, 1868: 95–101) еңбегінде және В. Наливкинның «Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы» зерттеуінде көрініс табады (Наливкин, 1886:196–229). Қалың малдың шығу тегі, әлеуметтік түп тамыры жөнінде Г.И. Карпов түркімендерді мысалға алып жазады (Карпов Г.И., 1963: 29). Н.А. Кисляковта Орта Азия халықтарының отбасы және неке қатынастарындағы әдет ғұрып-салт дәстүрлеріне тоқтала отырып,сый алмасу мәдениетін көрсетеді (Кисляков Н.А., 1952:76-77). Жалпы, Орта Азия территориясын мекендеген этностардың сый алмасу жүйесіне қатысты мәліметтер XIX ғасырдың екінші жартысынан XX ғасырдың басына дейінгі арнайы зерттеулер мен кейбір деректерде жан-жақты көрініс тапты. Ал, XX ғасырдың екінші жартысынан бастап бұл зерттеулер іргелі еңбектерге айналып, методологиялық тұрғыда бір ізділікке түсе бастады.

Нәтижелері. Орта Азия халықтарының отбасын құрауға қатысты сый алмасу дәстүрлері. Орталық Азиядағы түркі тілдес халықтардың этногенетикалық түп-тамыры бір дегенімізбен тұрмысы мен мәдениетінде ортақ ұқсастықпен пен қатар ерекшеліктер де жеткілікті. Әрине, оның бәрі халықтың қоршаған ортасымен сол аумақта қалыптастырған дәстүрлі мәдениетімен байланысты екендігі белгілі.

Қалың мал. Қалыңдықтың өтеуіне қалың мал беру Орта Азия халықтарының барлығында кездеседі. Қазақ халқының үйлену дәстүріндегі негізгі орындалатын салт ол «қызға берілетін» яғни «қыз үшін төленетін мал дүниелер» болып табылады. Қалың мал туралы әртүрлі, әр жақты түсініктер бар. Қалың мал төлеудің мәнін дәстүрлі құқық әртүрлі жағдайда, мәселен қызды алуына қарай жасалатын төлем екенін қарастырады. Орта Азия халықтары арасында қалың мал төлеу шартты түрде сый алмасу үрдісі болғанымен оның, орындалу уақыты мен оған қатысушылардың құрамы, мұндағы жүргізілетін рәсімдер көптеген күрделі үрдістерден түрды.

Қазақ арасында әл-ауқатына қарай қалың мал есебінде негізінен төрт түлік мал берілетін. Қалың мал мөлшерін А. Левшин: «...кедейлерде 5-6 қой, ірі байлар арасында 200 жылқы не 500 ден-1000 қойға дейін және әртүрлі мүлікпен қоса күң мен құл алысуға дейін барады, ал, екінші және үшінші әйелдің құны арта түседі», - деп, көрсетеді (Левшин, 1832:98). XIX ғ. қазақ отбасына байланысты әдет ғұрыптарды зерттеген И.И. Ибрагимов: «... қалың мал мөлшері байларда 57, 47 бас мал болып, кедейлерде 17 бас не домалақ қалың мал болғандығын баяндайды (Ибрагимов,1872:128). Ал, енді Түркістан өлкесі жөнінде бірнеше еңбектер жазған Л.Ф. Костенко: «Қазақтар қалың малды байлығына қарай 120, 60, 40 қой шамасында беріп, оған қоса бас жақсы және аяқ жақсы береді. Мәселен, бас жақсыға 9 түйе, оған қоса бәрінен бұрын 1 не 2 кіріптар (құл-күтуші), аяқ жақсыға бір түйе, бір ат, бір сиыр және қару, ал, кедейлер бас жақсыға 1 не 2 түйе, аяқ жақсыға атпен шапан, кейде оның орнына сиыр, қой, ешкі беретін болған. Қалың малды арнайы адам барып алып келеді (Костенко, 1880:350). «Сырдария қазақтарындағы ең үлкен қалың мал 8 құлынды бие, 13 ат және 9 түйе», - деп жазды Ә. Диваев (Диваев:1900:15). Сонымен бірге сауда-саттық жақсы дамыған, қалаларға жақын (Ташкент, Түркістан, т.б.) орналасқан қазақтар арасында мал басын ақшаға шағып, ақшалай төлеу не малға қоса ақша беру әдеті де кең орын алғандығын Қалшабаева да жазады (Қалшабаева, 2011:268).

Қалың малдың ең шағын түрі - шамамен он бес малдан тұратынды «домалақ қалың мал», қырық жеті байталдан тұратын қалың малды «домалақ қырық жеті» деп атайды. Қалың малдың «бас жақсы» бөлігіне қосымша төрт түйе беруді «аяқ жақсысы» деп атайды. Орташа қалың малды (20-40 бас мал) «балама қалың мал» деп атайды. Х. Кустанаевтың мәліметі бойынша 47 бас малдан тұратын қалын мал жетіге бөлінеді. Оның өз атаулары бар, мысалы, - бас жақсы – 10 жылқы немесе 9 түйе. Құлынды бие (8 құлынды бие); құнажын байтал (3 жасар жылқылар) 8 бас. Тай – 7 бас; Ту бие – 1 бас. Сонымен қатар, жанама жақсы – 1 жылқы немесе бір түйе. Аяқ жақсы – 4 бас жылқы, түйе, сиыр және мал басына бағаланатын қару беріледі (Кустанаев, 1894: 23-32). Қалың малдың осылай жетіге бөлінуі шартты түрде қатып қалған қағида емес, керісінше кейде, жылқы орнына қой беріп, ортақ келісімге келіп жатады. Кейде 120 қойдың орнына 80, 60, ал 40-қойға 27 бас мал беріледі, оның себебі, малдың ішіндегі төлді қоса есептеумен байланысты. Қазақ арасындағы қалың мал мөлшері құдалардың әл-ауқатымен байланысты екендігі дау тудырмайды, дегенмен де халық арасында қыз туылғанда 47 туылды деп

жататыны, сол қазақ арасындағы қалың малдың мөлшерімен шамалас екендігін байқауға болады (Қалшабаева, 2011:268-269).

Қырғыз халқындағы қалың мал көлемі де екі жақтың әлеуметтік жағдайына байланысты болып, қалын мал төлемі малмен өтелетін. Зерттеушілердің пікірінше кейінгі уақыттарда қарғыздардың қалың малы бірнеше есеге азайғанын жазады. Мысалы, Н. Гродеков бай манаптар ертеректе 100 жылқыға дейін қалың мал төлеген болса, XIX ғасырдың 80 жылдары қалың малға 30-40 жылқы төленгендігі жөнінде жазады (Гродеков, 2011:80). С.М. Абрамзон, Памир қырғыздары «қалың мал» малмен өтелгенімен күміс ақшамен теңестіріліп, бір жамбы – 15 бас малдан тұрғанын айтады (Абрамзон, 1959:32). А. Джумагуловтың мәліметтерінде отырықшы қырғыздарда қалың малдың орнына астық және кейінірек ақша берілгені жазылады. Кейбір зерттеушілердің пікірінше, кейін келе қырғыздардың қалың малы бірнеше есеге азайғанын жазады. Сонымен қатар, бай қырғыздар ұл-қыздарын ерте жастан атастырып, оның қалың малын әр жылға бөліп төлеп отырған. Оны тойға дейінгі уақытта құтылып, екі жасты қосқан (Джумагулов, 1960:34-36). С.М. Абрамзонның айтуынша кедей қырғыздар үшін қалың мал күрделі проблемаға айналған. Соның әсерінен қалың малды төлей алмайтын кедейлер ұзақ уақыт үйленбей жүруге мәжбүр болған. Кейде қалыңдық үйінде жұмыс істеп ақтайтын болған (Абрамзон, 1946:49). Ал, енді қырғыздарда да балаларды бесіктегі кезеңнен атастыру яғни «Бешик куда» болу кездеседі. Оны басқа да халықтармен көршілес тұрған қырғыздарда жергілікті диалектіге сай, «бешикте белгилешти» немесе көршілес өзбектерден енген «бешик кетти» деп атады. Оның мағынасы қыз атастырылған, оның егесі бар деген сөзді білдіреді. Сондықтан оны иесі бар «эгаси бар кыз» - деп санаған. Бұл жағдайда оған 50-100 қой шамасында бір қора қой беретін болған. Мұнан басқа әрбір мереке-мейрамда, басқа да ерекше жағдайда жігіт жақтың құдалары көйлектік мата, орамалдарын сыйлыққа әкелетін болған. Сөйтіп, қалыңдық бойжеткенше қалың мал толық өтелетін болған. Бесік құда болғандар бір-біріне құда-құдағи атасып, сый сияпаттарымен алмасады (Дингельштет, 1892:32).

Өзбек халқы арасындағы қалын мал институты да олардың қоныстану және шаруашылық жүйесімен байланысты ерекшеленеді. 1868 жылы Вамбери Хорезм өзбектерінің қалын мал көлемін тоғызбен өлшенетіні, оның құрамына ірі қара мал, түйе, жылқы, қой кіретіні, өзбектер алты тоғызға дейін беретіні көрсетіледі (Вамбери, 1868: 95-101). Ал, қалын малдың белгіленген бұл мөлшері қалалық жерде ақшамен есептелетін. Сол сияқты А.П. Хорошхин қалың малдың көлемі «тоғыз» мөлшерімен есептелетіні, оның ішіне көптеген қажетті заттар, киімдер, әшекей бұйымдар, азық-түлік және ақша кіретіндігі, бұл заттар қалыңдықтың тойында пайдаланатындығын жазады (Хорошхин, 1876:120-123).

М. Наливкин XIX ғасырдың 80 жылдарынан бастап Ферғана даласы отырықшы өзбектерінің арасында қалын малдың жоғала бастағанына назар аудартады. Оның пікірінше қалың малдың көлемі әртүрлі болған. Кейбір жетім немесе кедейдің қыздарының қалын малы 12-15 сомнан аспаған. Ал, бай өзбектердің арасындағы қалын мал құны 100 сомнан асып кететін, қышлақтарда малмен, астықпен, қалалық жерде ақшалай беріліп, оның есебінен қыздың жасауын дайындап, тойын өткізетін болған. Сондай-ақ, М. Наливкинның материалдарында қалын малды төлеу кедей отбасыларда ұзаққа созылатыны айтылады (Наливкин, 1886: 196-229).

Қарақалпақтарда да қалың мал көлемі де қазақ, қырғыздармен шамалас болып, ол ірі қараның есебімен 40 бас ірі қарадан 100 ірі қараға дейін жеткен (Бекмуратов, 1967:13). Алайда кейінгі кезеңдерде қарақалпақ халқының қалың мал мөлшері азайып, оның құрамы 8 ірі қарадан, 8 қойдан, 4 жылқыдан және 5 пұт астық, 10 пұт ұн, әртүрлі мата кездемелермен қоса, қант, жеміс жидектер берілетін (ДЭЭМ:1993).

Халық арасынан жиналған деректерге қарағанда қалың мал мөлшері көбіне кедейлерде 12-17 бас малдан тұрған. Бірақ баяғыдай қалың мал мөлшері 47, 37, 27, 17 бас мал аталып, оның орнына ақшалай беріледі (Оразов, 1972:96). Көріп отырғанымыздай, қарақалпақтарда қалың мал атауы қазақтармен «47, 37...,» аталған. 1903 жылы Гиршфельд пен Галкин Хорезм оазисінде қалың мал көлемі 1000 сомға дейін жетті, - деп көрсетеді (Гиршфельд и Галкин, 1903:100). Бұл цифр Қоныс аудару басқармасы материалдарымен де дәлелденеді: «Қалыңдыққа міндетті түрде қалың мал төленеді, ол кедейлерде 150-200 сом болса, байларда 1000 сомға дейін» (Материалы по обследованию, 1915:160 с.). Қалың мал көбіне өзбектер мен түркімендерде ақшалай болса, қарақалпақтар мен қазақтарда мал түрінде берілген. Бірақ қалың мал көлемі де халықтың әлеуметтік әл ауқатына байланысты кейін келе ақша түріне өткен. Ал, XX ғ. аяғында қалың малдың көлемі 2-3 бас қара мал не 1-1,5 миллион сум болғандығы жөнінде Ташкент вилояти Янгийул тумани Қирқсадақ махалласынан жинаған материалдарда көрсетіледі (Борозна, 1966:127). Домалақ қалың мал Қарақалпақстанның Беруни қазақтарында да қазірге дейін сақталғандығын, мұнда келісілген қалың малдан басқа берілмейтіндігін ел арасынан жинаған материалдардан байқауға болады (ДЭЭМ, 2001). Қалың малда айтылған мал саны берілмей іштегі төлмен қоса есептелуі басқа халықтарда да кездеседі.

Түркімендер қалың малды қыз ата анасына берілетін сый деп түсінеді. А. Андреевтің пікірінше, түрікмендердің дәстүрлі құқықтық әдеті, қалың мал бұл қыздың ата-анасына берілетін төлем яғни оның

тұрмысқа шыққанға дейінгі қызды бағып қағып, тәрбиелеп өсіргені үшін беріледі, - деп жазады (Андреев, 1900: 532-534). Түркімендерде қалыңдыққа қалың мал төлеу некенің барлық түрінде төленеді, тек бір жағдайда: екі отбасы бірі-бірінің қызымен алмасып, қарсы құда болған жағдайда төленбеген. Оны «гарша» деп атайды. Қалың малдың көлемі түркімендер тобының әрқайсысында әрқалай. Қалың мал көлеміне қыз бен жігіттің туыстық қатынасы да ықпал еткен. Түрікмендердегі қалың мал төлеу жүйесі қан жағынан және туыстық жақындығына орай, яғни қалын малды қыздың әкесіне, ағасы, атасына ретімен беріледі. Неке туыс отбасылардың арасында жүргізілсе де қалың мал беру тоқтамайды (Джикиев, 1963: 153–163). Дегенмен де, жақын туыстар арасында келісім болса қалың мал азырақ төленеді, себебі, туысқандар арасында қалың мал көлеміне келісу оңайлау. Э. Эйхвальд түрікмендердің қалын мал көлемін бірнеше қойдан, жылқы мен тұрмысқа қажетті заттардан тұратынын жазады (Эйхвальд, 1838: 153). К. Боденің мәліметі бойынша, қыздарға берілетін қалың мал көлемі батыстық жомут түркімендерде 5 түйеден басталғанда, жесір әйелдің қалың малы 10 түйеден кем болмаған (Боде, 1856:114). Автордың түсінігінше, қыздарға қарағанда әйел жұмысқа икемді әрі тәжірибелі болатындықтан деп санайды. Қалыңдық екінші не үшінші әйелдікке барса да қалың мал көлемі көбірек төленетіндігін Оразов еңбегінде атай келіп, Балхан жомут-малшыларының жесірі екінші рет күйеуге шығатын болса қалың малы 10-12 түйеден 18-20 түйеге, кей жағдайда 35-40 түйеге дейін жететіндігін жазады (Оразов, 1964:90-97). Ал, И. Ибрагимовтың дерегі бойынша, керісінше солтүстік хиуалық түркімендер жесірге 50 тіллә не 4 түйе берсе, қызға әсіресе ауқатты жердің қызына қалың мал 150 тіллә не 10 түйе беретін болған (Ибрагимов,1874:45). М.Н. Галкин өзінің жұмысында жомут-малшылары қалың малды 10-15 түйемен төленіп, кейде оның жартысы қайта қайтарылып жатады деп көрсетеді (Галкин, 1868:37). XIX ғ. аяғында А. Ломакиннің мәліметі бойынша қалың мал мөлшері жомуттарда 5-12 түйеге дейін жетсе, олардың көршілері гоклендерде 2000-3500 кран, ал текиндерде 2000 - 4000 кран болған (Ломакин,1897:5). Жоғарыда көрсеткендей, кейбір авторлар жас қыздың қалын малы, жесір әйелдің қалын малынан арзан болды деген пікір білдіреді. Оның негізгі себебі ретінде жесір әйелдің жасының үлкендігіне қарай ол жұмыс күші ретінде жоғары бағаланады деп түйіндейді (Андреев, 1900: 532–534). П. Васильев пен Д. Овезов бұл пікірді жоққа шығарып, жесір әйелдің қалын малы жас қыздың құнынан аспайды деп жазады (Васильев, 1954:187-188; Овезов, 1964: 28-32).

Көріп отырғанымыздай, қалың мал көлемі түркімен тайпаларында әртүрлі болды, отырықшылықпен айналысқан тайпаларында (гоклен, теке, кейбір жомут) ақшалай жүрсе, Балқан өңіріндегі мал шаруашылығымен айналысатындары малмен төледі. Қалыңдықтың қалың мал көлемі әр кезде де қыздың шыққан жеріне, ата-анасының әлеуметтік жағдайы, қыздың жеке жетістіктері, сұлулығы, тәрбиелілігі, қолынан іс келетіндігі, т.б. байланысты. Қалың мал көлемі жігіттің он екі мүшесіне де қатысты, егер оның бір жері кем болса да қалың мал артығырақ беретін болған. Қалын малдың негізгі құрамына малдан бөлек, кілем, қымбат киімдер мен маталар кірді. Қалымға берілетін малдың саны нақты көрсетілмейді (ДЭЭМ, 2000). Н.А. Кисляковтың пікірінше, қалың мал беру дәстүрі ерте кезеңнен келе жатқан патриархалдық отбасының болуымен байланысты дейді (Кисляков, 1952:76-77.). Түрікмендер мен қазақтар арасында қалын мал төлеу мәселесінде ортақ ұқсастықтар да бар. Оны қалын малды мал басымен және бөліп төлеу жағдайларынан байқауға болады. Түрікмендер арасында да күйеуге шыққан әйел қалың мал төлеп біткенше тойдан кейін бір жылға дейін өз ата анасының үйінде тұрады. Ал түрікмендердің салыр, сарық сияқты тайпалар арасында қалын малды тойға дейін төлеп тастау сақталған. Н.А. Кисляковтың пікірінше, соңғы кезеңге дейін патриархалдық отбасы тұрмысын кешкен және патриархалдық қатынастар сарқыншақтары сақталған таулы тәжіктерде неке қалың мал төлеумен бекітілсе, ал XIX-XX ғ. басында моногамиялы отбасыға өткен тегістіктегі тәжіктерде әсіресе қала тәжіктерінде қалың мал кездеспейді, кездессе де кейбір сарқыншақтары қалғандығын айтады (Кисляков, 1952:76-77).

XIX ғасырдың ортасы мен XX ғасырдың басында таулы қыраттарда тұратын тәжіктерде қалын мал төлеу сый алмасудың маңызды бір бөлігі ретінде қаралды. Тәжіктердің қалын мал құрамына 7 ден 12 бас мал кірді. Сонымен қатар, 100-150 метр мата мен тойға қажетті азық-түлікті қамтыды. Шаруашылық жағдайдың қолайсыз аймақтарында мекендеген тәжіктер үшін қалын мал төлеу күрделі үрдіс ретінде қарастырылды. Мысалы, баласын үйлендіретін ата-анаға көрсетілген қалын малды төлеу оңайға түскен жоқ. Сол үшін ұзақ уақыт бойы тәжіктер қалын малды бөліп төлеуге немесе жылдар бойы созуға мәжбүр болды.

Жасау. Қазақтың дәстүрлі мәдениетінде некелесу рәсімі тек жігіт жағынан жасалған сыйлықтардан тұрмайды. Қыз жағы да ұзатылатын қызына «жасау» береді. Бұл қалың малдың «қарымтасы» іспетті әке-шешесінің қызына беретін дүние мүлкі, малы болып есептеледі. Жасау берудің мөлшері қалың мал мөлшеріне негізінен пара-пар келеді. Жасау сөзі «жаңадан жасақтау, жаңадан жасау, істеу» деген сөздермен түбірлес. Жасаудың негізгі құрамы: жаңа ақ отау, төсек орын, киім-кешек, қару-жарақ, құрал-жабдық, жүйрік ат, сойыс малы және ірілі ұсақты сыйлық бұйымдар, басқадай дүниелер беріледі. Қазақ

дәстүрінде ақ отаудың шаңырағы мен екі керегесін және үйдің жарты киіз жабдығын күйеу жағы әкелетін дәстүр бар.

Қызды жасауымен ұзату Орталық Азия халықтарының барлығында кездеседі деуге болады. Оны қазақтардың кейбір тобы сияқты түркімен-жомуттар «сеп» деп атаған. Жасауға қыздың киім-кешегі, кілем, үй жиһаздары, басқа да үй шаруасына қажетті заттарды беретін болған (Боде, 1856:114; Иомудская-Бурунова, 1931:39.). Жігіт үйіне қызды жасаусыз ұзатпайды. Жасау қалыңдықтың өз қолымен жасалынады, үлгермей жатса, әрине туысқандар көмектеседі. Сондықтан да жасаусыз барса, қыздың қолынан ештеңе келмейді деп есептеген (Морозова, 1929:22; Иомудская-Бурунова, 1856: 39-40). Қыз жасауына міндетті түрде қолдан тоқыған екі кілем, не алаша, киіз, әртүрлі зат, киім-кешек салатын сандық, кебеже, жылы көрпе, ыдыс аяқтармен қоса, киім-кешегі: жібек көйлектер, кестеленген дамбал, шапандар, жібек, жүн орамалдар мен басқа да керек жабдығын әкеледі. Сол сияқты қыз жақ жігітке, оның әке-шешесі, туғандарына да сыйлық шапан, орамал, кестеленген тақиялар беретін болған (Оразов, 1972:112). Бұлардан басқа, егер қыз жағы ауқатты болса, көшіп қонумен сауып ішуге бір түйе береді. Кейде тұрмыстағы қызға да сый «инжи» – тайлақ не бота беретін болған (Бұл біздіңше, балалы болған қызына бәсіре беру сыйымен ұқсас). Жалпы, жасаудың көлемі ата-анасының жағдайына байланысты болып, жасау беру институты да қалың мал сияқты экономикалық сипат алады. Г.И. Карповтың және басқа да этнографтардың пікірінше, жасау - қалың малдың өтемі делінді (Карпов,1930:29). Н.А. Кисляков қалың мал мен жасауды екі бөлек институт ретінде қарастырып, әртүрлі кезеңде пайда болып, дамығандығы жөнінде былай дейді: «.. жасау өзінің даму үрдісінде қалың мал үрдісі қалып жатқан кезде кешірек дамыды. Жасаудың пайда болуы мұрагерлік институтының пайда болуымен, жастардың шаруашылығын қамтамасыз етумен байланысты», - деп көрсетеді (Кисляков, 1952:76-77). Ал, Оразов өз еңбегінде, жасаудың қалың малдан ерекшелігі, берілген жасау түгелдей дерлік жас отаудың игілігіне өтеді. Түркімендердің әдет-ғұрпы бойынша қалыңдықтың жасауы, басқа да туысқандар берген сый-сияпаттар қалыңдықтың иелігіне өтеді. Әдеттік құқық бойынша әйелінің жасауына күйеуінің өзі рұқсатсыз егелік ете алмайтын, - деп жазды (Оразов, 1972:113).

Сондай-ақ қыздың жасауына байланысты да түрікмендер арасында әртүрлі ұстанымдар бар. Мәселен, кейбір авторлар жасаудың көлемі қалын малға байланысты десе, кейбір зерттеушілер жасауды қыздың ата анасына берілетін сыйдың бір формасы ретінде қарайды. Сонымен қатар, жасаудың құрамы түрікмендерде әртүрлі түрмысқа қажетті заттардан және қымбат киімдерден тұрды. Оны «докуз» яғни тоғыз өлшемдерімен белгіленген (Джикиев, 1963: 153-163). Түркімендер жасауды тек ұзатылатын қызға берілетін сый деп қарамайды, сондай-ақ, ата-анасымен бірге тұрып, үлкен үйден еншісін алып шыққанда жас отауға бөліп беретін үй жиһаз-жабдықтарын да жасау деп атағандығын Ибрагимов өз еңбегінде баяндайды (Ибрагимов, 1872: 126-144). Қырғыздардың да қыз жасауы қалың малдың көлеміне сәйкес болады. Қалыңдықтың жасауы қырғыз халқында да қыз туылғаннан бастап дайындалады. Жасаудың көлемі қалың мал мөлшеріне қатысты емес, дегенмен де жасау мөлшері қалың мал көлемінен төмендеу болды. Байлар қызына киім-кешек, үй жасауларынан басқа киіз үй, жылқы беретін (Абрамзон, 1990:184). Кедей отбасылар киіз үй мен мал бермейтіндігін Н.И. Гродеков баяндайды (Гродеков, 1889:84). Жасау көлемі ата-ананың өз еркі болды Берілген жасауға қалыңдықтың иелену және пайдалану құқығы болғанмен жігітте толық иелік етеді. Тек сәукелеге ғана қалыңдық толық иелік ете алатын. Дегенмен де жасау әйелге белгілі бір деңгейде мүліктік құқық беретін. Егер де жастар ажырасқан шақта не күйеуінің бір кінәсі болса жасауға бір мүліктік құқық алады. Мәселен, 1893 ж. Тоқмақтың төтенше съезінде Ереженің 38 бабы бойынша ер адам өзінің зайыбына еркектік міндетін атқаруға қабілеті болмаса, ажырасуға келісімін беру керек, ал әйел өзінің жасауын әкетуге толық құқығы бар, ал күйеуіне қалың малын іздеуге құқығы бар (Борубашов, 2008).

Керісінше тәжіктердегі қыздың жасауы басқа Орта Азия халықтарымен салыстырғанда жеңіл болды. Жасаудың құрамына бірнеше қой немесе қыздың әкесі сиыр берді. Оның сыртында түрмысқа қажетті ыдыс-аяқ, құралдар мен жиһаздар кірді. Ал Тәжікстанның далалық аймақтарындағы тәжіктер отырықшы өзбектермен тығыз байланыста болды. Нәтижесінде олардың үйлену дәстүрлерінде де жақындықтар байқалады. Атап айтсақ, біз қарастырып отырған қалын мал мен жасауы мәселесінде де алшақтық көрінеді. Бұл аймақтарда мекендеп отырған тәжіктердің қызға жасау беру дәстүрлері күрделі үрдістерден тұрды. Соның ішінде қыздың жасауы жігіттің берген қалын малынан да қымбатқа түсіп отырды (Кисляков, 1959: 136-180).

Өзбек халқында қалыңдыққа берілетін жасауды келін-сепі деп атайды. Бұларда да жасауға қалыңдыққа жылдың бар мезгіліне арналған киім кешек, көрпе-төсек, үй жиһаздарынан басқа ине-жіпке дейін берілетіндігін Абашин жазады (Абашин, 2003). Сонымен бірге қыз жасауына анасы мұра болып келе жатқан әшекей бұйымдарын қоса береді. Күйеу балаға да көйлек. Шапан, бас киімге дейін сыйға тартады. Жасауға жұмсалған қаражаттың бәріқалың мал есебінен алынады. Сондай ақ жасауға туысқандары да ат салысады. Күйеу жақ келін отауын алдын ала дайындап қояды, ал жартылай

көшпелі өзбектер киіз үй беретін болған (Узбеки. серия Народы и культуры, 2011 :352). Осы сияқты қыздың жасауына байланысты көптеген кәделер жалғаса береді.

Қорытынды. Жалпы, Орта Азия халықтарындағы сый алмасу тіршілік қамы жүйесінің барлық қырларында орын алды. Орта Азия аймағында өмір сүрген халықтардың сый алмасуы әр тарихи кезеңнің ерекшелігіне қарай өзгеріп отырды. Оны ең алдымен халықтың тұрмыс тіршілігінде, қоныстану жүйесінде, шаруашылық жүйесіне де байланысты болды. Бұл халықтардың сый алмасу жүйесіндегі қалын мал мен жасаудың дамуы мен өркендеуі өз кезегінде отбасы формасына да байланысты болды. Қазіргі кезде үлкен отбасылардың көп сақталмауы және шаруашылық және қоныстану жүйесіндегі өзгерістер сый алмасу үрдістерінің трансформациясына алып келіп отыр. Нәтижесінде қазіргі Орта Азия халықтары арасында көне замандағыдай шартты түрде ірі көлемдегі қалын мал жиі кездеспейді. Сәйкесінше бұл дәстүрлер символикалық мағына да ғана сақталып отыр. Бұл отбасы институтындағы күрделі өзгерістер болып жатқанын көрсетеді.

Әдебиеттер

Абашин С. Калым и мазр в Средней Азии: право или ритуал? // Отечественные записки. 2003. №5 (14)

Алтынсарин И. Очерк обычаев при сватовстве и свадьбе у киргизов Оренбургского ведомства. Зап. Оренбургск. Отд. РГО., 1870. Т. 1. С. 104-116.

Абрамзон С.М. Очерки культуры киргизского народа. Фрунзе: Кирг.филиала АН СССР, 1946. 122 с.

Абрамзон С.М. Свадебные обряды киргизов Памира. Тр. АН Тадж.ССР. 1959. Т. 120. С. 32.

Абрамзон С. М. Кыргызы и их этногенетические и историко- культурные связи. Фрунзе, 1990. 480 с.

Андреев А.П. Туркменский суд. Исторический вестник.1900. № 8. С.532–534.

Арғынбаев Х. А. Қазақтың отбасылық дәстүрлері. Алматы: Қайнар, 2005. 216 б.

Бекмуратов А.Т. «Семейно-бытовой уклад каракалпаков в прошлом и задача преодоления его вредных пережитков». Автореф. дисс. 1967. 25 с.

Боде К. Очерки туркменской земли и юго-восточного побережья Каспийского моря // Отечественные записки. СПб., 1856. Кн. 8.114 с.).

Борозна М. Культура узбеков Баба-тага и долины Кафирнигана //Материальная культура народов Средней Азии и Казахстана. М., 1966. С. 966- 978.

Борубашов Б.И. Хрестоматия по истории государства и права Кыргызстана.Т.1. Бишкек, 2008. 657с

Вамбери А. Очерк Средней Азии, 1868. С. 95-101.

Васильев Г.П. Туркмены нохурли. ТИЭ.,1954. С. 187-188.

Дингельштет Н. Наша колонизация в Средней Азии // Вестник Европы. 1892. С. 46-58.

Галкин М.Н. Этнографические и исторические материалы по Средней Азии и Орен- бургскому краю. СПб., 1868.

Гродеков Н. И. Киргизы и кара-киргизы Сыр-Дарьинской области. Т.I (Юридический быт). Ташкент, 1889. 503 с.

Гродеков Н. И. Киргизы и кара-киргизы Сыр-Дарьинской области. Москва: Восточная литература РАН, 2011. 566с.

Гиршфельд и Галкин. Военно-статистическое описание Хивинского ханства. Ташкент, 1903. Ч. 2.

Джикиев А. Свадебные обряды у туркмен салыров в конце XIX – начале XX в. ТИИАЭ АН ТуркмССР., 1963. Т. 7. С. 153-163.

Джумагулов А. Семья и брак у киргизов Чуйской долины. Фрунзе: Изд-во АН КиргССР,1960. 96 с.

Диваев А.Несколько слов о свадебном ритуале киргизов Сырдаринской области. Уч. Записи Казанского Университета., 1900. Кн. 4. С. 1-27.

Джумагулов А. Семья и брак у киргизов Чуйской долины. Фрунзе,1960. С34–36.

Ибрагимов И. Этнографические очерки киргизские народа. //Сб. «Руский Туркестан» М., 1872. С. 126-144.

Изразцов Н. Обычное право киргизов Семиреченской области. ЭО., 1897. № 3. С. 72-83.

Ибрагимов И. Некоторые заметки о хивинских киргизах и туркменах. Из записной книжки // Военный сборник. 1874. Т. LVXIII. Отд. I. С. 134-163.

Иомудская-Бурунова Д.Г. Женщина в старой Туркмении (бытовой очерк). М.; Ташкент, 1931.39 с.

Карпов Г.И.. Калым и его социальные корни //Туркменоведение №2-3, Февраль-март 1930. С. 29-33.

Калшабаева Орталық Азия қазақтары (тархи-этнографиялық зерттеу). Алматы: Қазақ университеті, 2011. 406 б.

Кисляков Н.А. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана. Ленинград: Издательства «Наука»,1969. 76-81.

Костенко Л.Ф. Туркестанскии край. Опыт военно-статистического обозрения Туркестанского военного округа. СПб., 1880.Т.1. 452 с.

Кустанаев Х. Этнографические очерки киргиз Перовского и Казалинского уездов.Ташкент, 1894.С. 23-32.

Леваневский М.А. Очерки киргизских степи Эмбинского уезда. Землеведение. 1895. Кн. 2–3.С. 76-78.

Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. СПб., 1832. 304 с.

Лобачева Н.П. Свадебный обряд хорезмских узбеков // КСИЭЭ АН СССР, 1960. Т.34. С.42-54.;

Лобачева Н.П. Общественная и семейная обрядность народов Средней Азии и Казахстана. Вторая половина XX в. // Расы и народы. Вып. 27. М., 2001. С. 182-208.

Ломакин А. Обычное право туркмен. Асхабад, 1897. 25 с.

Маев П. Азиатский Ташкент. Материалы. для статистики Туркестанкого края. Вып. СПб., 1876. С. 310-311.

Материалы по обследованию кочевого и оседлого туземного хозяйства и землепользования в Амударьинском отделе Сырдарьинской области. Ташкент: Переселенческое управление, 1915. Вып. I. 375 с., Вып. II. 529 с.

Материалы для статистики Туркестанского края. СПб., 1876. С. 157-158.

Морозова А.С. Быт и женский труд в Туркмении// Туркменоведение. 1929. № 6/7.

Наливкин В., Наливкина М. Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы. Казань. 1886. С. 196–229.

Население Средней Азии. Ташкент: Фан, 1985. 216 с.

Овезов Д. Свадебные обряды туркмен долин рек Сумбура и Чандыра в конце XIX – начале XXв. Изв. АН ТуркмССР, серия обществ. наук., 1964. № 4. С. 28-32.

Оразов А. Хозяйство и культура населения Северо-Западной Туркмении в конце XIX-начале XX в. Ашхабад: Ылым, 1972.129 с.

Подварков А. Брак и развод у киргиз. Сб. «Средняя Азия». Ташкент, 1910. С. 62-64.

Хорошхин А.П. Сборник статей, касающихся до Туркестанского края. СПб., 1876 С. 120-123.

Узбеки. Серия: Народы и культуры. Москва: Наука, 2011. С. 688.

Эйхвальд Э. Путешествие к Каспийскому морю и по Кавказскому краю. Библиотека для чтения. СПб., 1838. № 2. С. 153.

References

Abashın S. Kalym ı mazr v Sredneı Azıı: pravo ılı rıtəal? (Kalym and mazr in Central Asia: law or ritual?) //Otechestvennye zapıskı. 2003.№5 (14). [In Russian]

Altynsarın I. Ocherk obychaev prı svatovstve ı svadbe ə kırgızov Orenbərgskogo vedomstva. Zap. Orenbərgsk. Otd. RGO (Essay on customs during matchmaking and weddings among the Kirghiz of the Orenburg department. Notes of the Orenburg department. Dep RGO) 1870. T. 1. S. 104-116. [In Russian]

Abramzon S.M. Ocherkı kəltəry kırgızskogo naroda (Essays on the culture of the Kyrgyz people). Frýnze: Kırg.fılıala AN SSSR, 1946. 122 s. [In Russian]

Abramzon S.M. Svadebnye obrıady kırgızov Pamıra. (Wedding ceremonies of the Kirghiz of the Pamirs). Tr. AN Tadj. SSR. 1959. T. 120. S. 32. [In Russian]

Abramzon S.M. Kyrgyzy ı ıh etnogenetıcheskıe ı ıstorıko- kəltərnye svıazı (The Kyrgyz and their ethnogenetic, historical and cultural ties). Frýnze:1990. 480 s. [In Russian]

Andreev A.P. Tərkmenskıı səd. [Turkmen court]Istorıcheskıı vestnık. 1900.№ 8. S. 532–534.

Argynbaev H.A. Kazakhtyn otbasylyk dasturleri (Traditional Kazakh family). Almaty: Kainar, 2005.216 s. [In Kazakh]

Bekməratov A.T. «Semeıno-bytovoı əklad karakalpakov v proshlom ı zadacha preodolenııa ego vrednyh perejıtkov. (The family and everyday life of the Karakalpaks in the past and the task of overcoming its harmful remnants). Aftoref. dıss. M., 1967. S. 13. [In Russian].

Bode K. Ocherkı tərkmenskoı zemlı ı ıəgo-vostochnogo poberejıa Kaspııskogo morıa // Otechestvennye zapıskı. SPb., (Essays on the Turkmen land and the southeastern coast of the Caspian Sea // Otechestvennyezapiski. SPb). 1856. Kn. 8.114 s.). [In Russian].

Borozna M. Kýltýraýzbekov Baba-tagaıdolınyKafırnıgana (Uzbek culture of Baba-Taga and the Kafirnigan valley // Material culture of the peoples of Central Asia and Kazakhstan). // Materıalnaıa kəltəra narodov Sredneı Azıı ı Kazahstana. M., 1966. S. 966- 978. [In Russian].

Borəbashov B.I. Hrestomatııa po ıstorıı gosədarstva ı prava Kyrgyzstana (Reader on the history of state and law of Kyrgyzstan). T.1.Bıshkek, 2008. 657 s. [In Russian].

Vamberı A. Ocherk Sredneı Azıı (Outline of Central Asia. 1868: S. 95–101. [In Russian].

Vasılev G.P. Tərkmeny nohərlı (Nokhurli Turkmens). TIE.,1954 S. 187-188.[In Russian].

Dıngelshtet N. Nasha kolonızatsııa v Sredneı Azıı (Our colonization in Central Asia) // Vestnık Evropy.1892. S. 46-58. [In Russian].

Galkın M.N. Etnografıcheskıe ı ıstorıcheskıe materıaly po Sredneı Azıı ı Oren bərgskomə kraıə (Ethnographic and historical materials on Central Asia and the Orenburg region.) SPb., 1868. [In Russian].

Grodekov N. I. Kırgızy ı kara-kırgızy Syr-Darınskoı oblastı. (Kirghiz and Kara-Kyrgyz of the Syr-Darya region) T.I (Iərıdıcheskıı byt). Tashkent, 1889. 503 s. [In Russian].

Grodekov N. I. Kırgızy ı kara-kırgızy Syr-Darınskoı oblastı. (Kirghiz and Kara-Kyrgyz of the Syr-Darya region) Moskva: Vostochnaıa lıteratəra RAN, 2011.566s. [In Russian].

Gırshfeld ı Galkın. Voenno-statıstıcheskoe opısanıe Hıvınskogo hanstva (Military-statistical description of the Khiva Khanate) Tashkent, 1903. Ch. 2. [In Russian].

Djıkıev A. Svadebnye obrıady ə tərkmen salyrov v kontse XIX - nachale XX v. (Wedding ceremonies among the Turkmen Salyrs in the late 19th - early 20th centuries) TIIAE AN Týrkm SSR., 1963.T. 7. S. 153–163. [In Russian].

Djэmagэlov A. Semıa ı brak э kırgızov Chэıskoı dolıny. (Family and marriage among the Kirghiz of the Chui valley) Frýnze: Izd-vo AN KırgSSR,1960. 96 s. [In Russian].

Dıvaev A. Neskolko slov o svadebnom rıtэale kırgızov Syrdarınskoı oblastı. (A few words about the wedding ritual of the Kirghiz of the Syrdarya region) Эch. Zapısı Kazanskogo Эnıversıteta., 1900. Kn. 4. S. 1-27. [In Russian].

Djэmagэlov A. Semıa ı brak э kırgızov Chэıskoı dolıny (Family and marriage among the Kirghiz of the Chui valley) Frýnze, 1960: 34-36. [In Russian].

Ibragımov I. Etnografıcheskıe ocherkı kırgızskıe naroda (Ethnographic essays on the Kirghiz people). //Sb. «Rэskıı Tэrkestan» M., 1872. S. 126-144. [In Russian].

Izraztsov N. Obychnoe pravo kırgızov Semırechenskoı oblastı (Customary law of the Kirghiz of the Semirechensk region) EO., 1897.№ 3. S. 72-83.[In Russian].

Ibragımov I. Nekotorye zametkı o hıvınskıh kırgızah ı tэrkmenah. Iz zapısnoı knıjkı (Some notes about the Khiva Kirghiz and Turkmens). From a notebook // Voennyı sbornık. 1874. T. LVXIII. Otd. I. S. 134-163. [In Russian].

Iomэdskaıa-Bэrэnova D.G. Jenına v staroı Tэrkmenıı (bytovoı ocherk). (Woman in old Turkmenistan (everyday essay). M.; Tashkent, 1931. s. 39. [In Russian].

Karpov G.I. Kalym ı ego sotsıalnye kornı (Kalym and his social roots). //Turkmenovedeniye №2-3. Fevral-Mart 1930. S. 29-33. [In Russian]

Kalshabaeva Ortalyq Azııa qazaqtary (tarhı-etnografıIalyq zertteэ) (Kazakhs of Central Asia (historical and ethnographic research). Almaty: Qazaq эnıversıteti, 2011. 406 b. [In Kazakh].

Kıslıakov N.A. Ocherkı po ıstorıı semı ı braka э narodov Srednei Azıı ı Kazahstana. (Essays on the history of families and marriages among the peoples of Central Asia and Kazakhstan). Lenıngrad: Izdatelstva «Naэka»,1969. 76-81. [In Russian].

Kostenko L.F. Tэrkestanskıı kraı. Opyt voenno-statıstıcheskogo obozrenııa Tэrkestanskogo voennogo okrэga. (Turkestan region. Experience of the military-statistical survey of the Turkestan military district)..– SPb., 1880. T.1.452 s. [In Russian]

Kэstanaev H. Etnografıcheskıe ocherkı kırgız Perovskogo ı Kazalınskogo эezdov (Ethnographic essays of the Kyrgyz Perovsky and Kazalinsky districts). Tashkent, 1894. S. 23-32. [In Russian].

Levanevskıı M.A. Ocherkı kırgızskıh stepı Embınskogo эezda. Zemlevedenıe (Essays on the Kyrgyz steppes of the Embin district) 1895. Kn. 2–3. S. 76-78. [In Russian].

Levshın A.I. Opısanıe kırgız-kazachıh ılı kırgız-kaısatskıh ord ı stepeı (Description of Kyrgyz-Kazakh or Kyrgyz-Kaisak hordes and steppes). SPb., 1832. 304 s. [In Russian].

Lobacheva N.P. Svadebnyı obrıad horezmskıh эzbekov (Wedding ceremony of Khorezm Uzbeks). // KSIEE AN SSSR, 1960. T.34. S.42-54. [In Russian].

Lobacheva N.P. Obestvennaıa ı semeınaıa obrıadnost narodov Srednei Azıı ı Kazahstana vtoraıa polovına XX v. (Public and family order of the peoples of Central Asia and Kazakhstan, the second half of the twentieth century). //Rasy ı narody. Vyp. 27. M., 2001.S. 182-208. [In Russian].

Lomakın A. Obychnoe pravo tэrkmen (Ordinary Turkmen law). Ashabad, 1897. S. 5. [In Russian].

Maev P. Azıatskıı Tashkent. Mater. dlıa statıstıkı Tэrkestankogo kraıa (Materials for statistics of Turkestan region) Vyp. SPb., 1876. S. 310-311. [In Russian].

Materıaly po obsledovanııэ kochevogo ı osedlogo tэzemnogo hozıaıstva ı zemlepolzovanııa v Amэdarınskom otdele Syrdarınskoı oblastı. (Materials for the study of nomadic and sedimentary farming and land use in the Amu Darya Department of the Syrdarya region).. Tashkent: Pereselencheskoe эpravlenıe, 1915. Vyp. I.375 s., Vyp. II. 529 s. [In Russian]

Materyali dlıa statıstıkı Tэrkestanskogo kraıa. (Materials for statistics of Turkestan region). SPb., 1876. S. 157–158. [In Russian].

Morozova A.S. Byt ı jenskıı trэd v Tэrkmenıı (Household and women's work in Turkmenistan) // Tэrkmenovedenıe. 1929. № 6/7. [In Russian].

Nalıvkın V., Nalıvkına M. Ocherk byta jenıny osedlogo tэzemnogo naselenııa Fergany. (Essay on women living in the sedentary population of Fergana). Kazan. 1886 S. 196–229. [In Russian].

Naselenıe Srednei Azıı (Population of Central Asia).Tashkent: Fan, 1985 216 s. [In Russian].

Ovezov D. Svadebnye obrıady tэrkmen dolın rek Sэmbэra ı Chandyra v kontse XIX – nachale XX v. (Wedding rites of the Turkmen valley Sumbura and Chandyra in the late XIX - early XX centuries). Izv. AN TэrkmSSR, serııa obestv. naýk., 1964. № 4. S. 28–32. [In Russian].

Orazov A. Khozyaystvo i kul'tura naseleniya Severo-Zapadnoy Turkmenii v kontse XIX-nachale XX v. (Economy and culture of the population of North-Western Turkmenistan at the end of the XIX-beginning of the XX century). Ashhabad:Yilim 1972.129 s. [In Russian].

Podvarkov A. Brak ı razvod э kırgız. (Marriage and divorce among the Kyrgyz) Sb. «Srednıaıa Azııa». Tashkent, 1910. S. 62–64. [In Russian].

Horohshın A.P. Sbornık stateı, kasaıэıhsıa do Tэrkestanskogo kraıa. (Collection of articles relating to the Turkestan region). SPb., 1876. S. 120–123.[In Russian].

Uzbeki (Uzbeks) Seriya Narody I kultury. Moskva: Nauka, 2011. 688. 352. [In Russian].

Eıhvald E. Pэteshestvıe k Kaspııskomэ morıэ ı po Kavkazskomэ kraıэ (Journey to the Caspian Sea and the Caucasus region). Bıblıoteka dlıa chtenııa. SPb., 1838. № 2. S. 153. [In Russian].

МАЗМҰНЫ
CONTENTS
СОДЕРЖАНИЕ

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
SOURCE STUDING AND HISTORIOGRAPHY
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ

Белтенов Ж. М.
ЕСКІ ЖӘДІГЕРЛЕРДЕГІ АРАБГРАФИКАЛЫ ЭПИГРАФИКАЛЫҚ ДЕРЕКТЕР
(ҚР ОМА МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)..5

Асымова Д.Б.
ҚАЗАҚСТАННЫҢ ХХ ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ
ОТБАСЫ ФОТОЛАРЫНДАҒЫ БЕЙНЕЛЕРДІҢ ВИЗУАЛДЫ ТАРИХЫ..19

ОРТА ҒАСЫРЛАР ТАРИХЫ
MEDIEVAL HISTORY
СРЕДНЕВЕКОВАЯ ИСТОРИЯ

Ошан Ж.
ТҮРКІ ҚАҒАНАТТАРЫ ЫДЫРАҒАННАН КЕЙІН ТОҒЫЗ ТАТАРДЫҢ ДАЛА
БИЛІГІНЕ ҰМТЫЛУЫ, ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ КӨШПЕНДІЛЕР АРАСЫНДАҒЫ
САЯСИ ОРНЫ МЕН ТАРИХИ РӨЛІ..28

Aubakirova K.K., Taiman S.T.
HISTORICAL AND CULTURAL FACTORS OF THE TURKIC-ARAB
RELATIONS DURING THE MAMLUKS RULE (13-15 CENTURIES)..36

ЖАҢА ЗАМАН ТАРИХЫ
NEW HISTORY
НОВАЯ ИСТОРИЯ

Садықов Е.Т., Жүсіпов Н.Қ., Тоқмұхамедов С.Е.
МӘШҺҮР ЖҮСІПТІҢ ТАРИХИ МҰРАСЫ..44

Дуйсебаева А.И.
ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ ИМПЕРСКОЙ ВЕТЕРИНАРНОЙ СЛУЖБЫ
В КАЗАХСКОЙ СТЕПИ: НА ПРИМЕРЕ ТУРГАЙСКОЙ ОБЛАСТИ (КОНЕЦ XIX ВЕКА)..52

КЕҢЕС ДӘУІРІ ТАРИХЫ
SOVIET PERIOD HISTORY
ИСТОРИЯ СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА

Кабульдинов З.Е., Рыскулов Т.А.
ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ СМАГУЛА САДУАКАСОВА..62

Жүсіп Сұлтан Хан, Козыбаева М.М., Маслов Х.Б.
О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АЛИХАН БУКЕЙХАНА В ПЕРВЫЕ ГОДЫ
СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В КАЗАХСТАНЕ (1920-1922)..69

Гривенная Л.А.
ВОССТАНИЯ И ГОЛОД 1921-1922-Х ГОДОВ В КАЗАХСТАНЕ:
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ РЕАКЦИЯ НА
АНТИНАРОДНУЮ ПОЛИТИКУ БОЛЬШЕВИСТСКОЙ ВЛАСТИ..78

Мусагалиева А.С.
О НАРОДНЫХ ВОССТАНИЯХ И ПРОТЕСТАХ В КАЗАХСТАНЕ (1929-1931 ГГ.)..87

Исенов О.И., Купенов Б.К.
1920-1930 жж. ТӘЖІКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНА ҚОНЫС АУДАРҒАН
ҚАЗАҚ БОСҚЫНДАРЫ: ОЛАРДЫҢ БЕЙІМДЕЛУІ..96

Төлентаева К.А.
ҚАЗАҚСТАНДА ОРТА АРНАУЛЫ КӘСІБИ БІЛІМНІҢ
ДАМУ МӘСЕЛЕЛЕРІ (ХХ ҒАС. 20-30 жж.)........106

Қайыпбаева А.Т., Әбікей А.М.
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАЙЫРЛЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ
ЖӘНЕ ХАЛЫҚ АҒАРТУ КОМИССАРИАТЫ........117

Қабыл А.Ә., Нартбаев Ш.Ж., Мамраймов С.Д.
ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ 1930-ЖЫЛДАРЫ ҚАРАҚАЛПАҚ ЖЕРІНЕ
АУА КӨШУІ ЖӘНЕ ОҢТҮСТІККЕ ОРАЛУ ТАРИХЫНАН........127

Болтаева С.Ж.
ТӘШЕНЕВ ЖҰМАБЕК АХМЕТҰЛЫ – КЕҢЕСТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ
ЖЕТЕКШІ САЯСИ ҚАЙРАТКЕРІ........136

Сактаганова З.Г., Ыбырайхан М.Ы.
ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1964-1985 жж. АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ
ЕҢБЕККЕРЛЕРІНІҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРІ: КОМСОМОЛ-ЖАСТАР
БРИГАДАЛАРЫНЫҢ ЕҢБЕГІ МЕН ҚЫЗМЕТІНІҢ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША........144

Борбасов С.М.
АЛМАТЫДАҒЫ 1986 ЖЫЛҒЫ ЖЕЛТОҚСАН КӨТЕРІЛІСІ........155

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
HISTORY OF INDEPENDENT KAZAKHSTAN
ИСТОРИЯ НЕЗАВИСИМОГО КАЗАХСТАНА

Уалтаева А.С., Уалтаев М.Д.
ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ НОВЫХ ФОРМ ЗАНЯТОСТИ
В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ........165

Найманбаев Б.Р.
ИСТОРИЯ БОРЬБЫ ИНТЕРЕСОВ «СТАРЫХ» И «НОВЫХ»
ИГРОКОВ НА МЕЖДУНАРОДНОЙ АРЕНЕ в XXI ВЕКЕ........174

ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ
ETHNOLOGY AND ARCHEOLOGY
ЭТНОЛОГИЯ И АРХЕОЛОГИЯ

Әбілсейіт Мұқтар, Тұрарұлы А., Жумабаев А.
САРАЙШЫҚТАҒЫ «ХАН МОЛАСЫН» ІЗДЕУ ТАРИХЫ........186

Хабдулина М.К., Ғайса А.М.
НОВЫЕ ПОДХОДЫ В ИССЛЕДОВАНИИ ЭЛИТНЫХ МОГИЛЬНИКОВ
САКСКОЙ ЭПОХИ САРЫАРКИ........196

Оразбаева А.И.
ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫЕ ТРАДИЦИИ КАЗАХОВ В XV-XVIII ВВ........207

Қалшабаева Б.К., Өзбекбай Ә.
ОРТА АЗИЯ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ОТБАСЫ ЖӘНЕ НЕКЕ ҚАТЫНАСТАРЫНДАҒЫ
СЫЙ АЛМАСУ ДӘСТҮРЛЕРІ (XIX Ғ. ОРТАСЫ МЕН XX Ғ. БАСЫ)........216

Арынов Қ.С., Амантуров М.Қ., Малдыбекова Л.Ж
ОРТАҒАСЫРЛЫҚ СЫҒАНАҚТЫҢ ШЫҒЫС ҚАҚПАСЫ:
ҚҰРЫЛЫМЫ ЖӘНЕ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ........225

СЫН-ПІКІР
REVIEW
РЕЦЕНЗИЯ

Аканов К.Г.
РЕЦЕНЗИЯ НА КНИГУ Б.Г. АЯГАНА:
ИСТОРИЯ УЛУГ УЛУСА – ЗОЛОТОЙ ОРДЫ: КУРС ЛЕКЦИЙ
АЛМАТЫ, «ЛИТЕРА-М» ЖШС, 2020. 224 Б...236

МЕРЕЙТОЙ
ANNIVERSARY
ЮБИЛЕЙ

АЛДАЖҰМАНОВ ҚАЙДАР СЕЙСЕМБАЙҰЛЫНЫҢ
80-ЖЫЛДЫҚ МЕРЕЙТОЙЫНА ОРАЙ ҚҰТТЫҚТАУ..239